

Кирил Горбуров
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-
ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ
**МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ХХ ст.:
МАРХЛЕВСЬКИЙ ПОЛЬСЬКИЙ**
НАЦІОНАЛЬНИЙ РАЙОН УСРР
1925–1935 рр.

У статті на підставі наявної історіографії¹, а також виявлених автором нових документальних джерел, які значною мірою уперше вводяться до наукового обігу, робиться спроба по-новому реконструювати призабуту сторінку з історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст. – причини створення, історію функціонування й мотиви владної ліквідації Мархлевського польського національного району УСРР 1925–1935 рр.

Мархлевський (до 1926 р. – Довбишанський) польський національний район УСРР був створений у загальному річищі політики «коренізації»/«українізації»² відповідно до постанови Малої президії ВУЦВК від 21 липня 1925 р. з населених пунктів Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів Житомирської округи з компактними масами польського населення. Територіально межував з Пулинським німецьким національним районом. Функціонування Мархлевського району розпочалося у вересні 1925 р.

Район розташовувався у далекій від залізничного сполучення місцевості – на південній окраїні українського Полісся, посеред нескінченних боліт, пісків й лісів, що займали майже 40% території «польрайону». Районний центр Довбиш, на початку 1926 р. на прохання «працюючого польського люду» перейменованій на Мархлевськ й

¹ Аналіз історіографії питання станом на 2005 р. див.: *Ващенко І. М.* «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925–1935 рр. в історіографії // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2005. – Вип. 30. – С. 202-215.

² Див., напр.: *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.). – К., 1995; *Якубова Л. Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. – К., 2002; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003 та ін.

неофіційно титулований «польською радянською столицею», був невеликим поселенням навколо порцелянового заводу. Довбиш/Мархлевськ був практично рівновіддаленим (на відстань у 120 км) як від радянсько-польського кордону, так і від округового центру – Житомира. Відсутність дороги з твердим покриттям, яка з'єднувала б район з Житомиром, суттєво перешкоджала прискореному розвитку «радянської Мархлевщини». Тому її будівництво, яке тривало упродовж 1926–1933 рр., стало однією з найбільших й найважливіших інвестицій цієї польської національно-адміністративної одиниці³.

Створення польського національного району в УСРР викликало сплеск ентузіазму у польських комуністів у Радянському Союзі, що, зрештою, було цілком зрозумілим. Адже вони отримували таким чином сурогатний заміник соціалістичної Польщі, боротьба за яку раніше принесла стільки невдач й розчарувань. Долучився до справи творення «радянської Мархлевщини» й особисто «залізний Фелікс» (Ф. Дзержинський), який 3 жовтня 1925 р. звернувся з листом до «працюючих мас» новоствореного району, в якому наголошував виняткове значення цієї польської радянської автономії⁴.

На урочисте проголошення району, яке відбулося 27 березня 1926 р., прибули ледь не усі видатні польські комуністи, які працювали в СРСР – на чолі з Ф. Дзержинським, Ф. Коном та Й. Уншліхтом. Урочистість перетворилася на бурхливу демонстрацію солідарності з «польським пролетаріатом, який бореться». Окрім численних місцевих провідників радянської Полонії, які прибули на проголошення польського району, почесними членами його райвиконкому було обрано комуністичних послів Сейму II Речіпосполитої – А. Варського й С. Ланьцуюцького⁵.

Функціонування польського національного району мало яскраво виражений політичний зміст. Про це не раз говорив керівник польської секції й заступник голови ЦКНМ Я. Саулевич: «Розташований на пограниччі України, польський район є живим контрастом до капіталістичної політики поляків, є постійним нагадуванням утисків українців і білорусів у Польщі [...]. Організація району стала одним із чинників притягнення основних мас польського селянства до радянського будівництва, відданості їх спільній справі Батьківщини всіх працюючих – СРСР»⁶.

³ Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa – Wrocław, 1991. – S. 120-121.

⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 481, арк. 17.

⁵ Polsko-radzieckie stosunki kulturalne, 1918–1939: Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1977. – S. 279.

⁶ Цит. за: Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940: Польський національний район Мархлевський (до 1926 – Довбишанський) // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2010. – Т. 7: Мл – О. – С. 306-307.

27–30 квітня 1926 р. відбувся 1-й з'їзд рад району, в якому взяли участь 103 делегати та 500 гостей. На пропозицію Польбюро агітпропвідділу (АПВ) ЦК ВКП(б) було вирішено назвати район іменем Ю. Мархлевського⁷, а райцентр Довбиш – Мархлевськом. З'їзд привітали від імені ЦК ВКП(б) й Компартії Польщі (КПП) Фелікс Кон, ЦК КП(б)У – Самуїл Лазоверт, Польбюро АПВ ЦК ВКП(б) – С. Дзержинська, Ради національностей ЦВК СРСР й уряду УСРР – Болеслав Скарбек⁸, а також представники інших владних органів, установ та організацій. Надійшли привітання від голови ВУЦВК Г. І. Петровського, РНК УСРР, голови Селянського Інтернаціоналу Т. Домбаль й Ф. Дзержинського. Новоутворений район отримав цінні подарунки: від московського видавництва «Трибуна» – два трактори з плугами, культурно-освітнього товариства «Праца» – радіоприймач, польського відділення Наркомпросу РСФРР – фотоскоп, удови Ю. Мархлевського – його портрет та дві платівки з промовами⁹.

З доповідями на з'їзді виступили: Ф. Кон – про міжнародне становище, Б. Скарбек – діяльність уряду УСРР, Сумцов – роботу Волинського окрвиконкому. Доповідачам було задано чимало питань, зокрема, й незручних: «Чому радянська влада не дозволяє передплачувати газет з Польщі?»; «Кому належить земля, що її відібрано у середняків?»; «Чому землю не продають у власність?» та ін. В обговоренні доповідей промовці наголошували на нагальних проблемах району: недостатній кількості й важкому матеріальному становищі шкіл, жахливому стані доріг і мостів (Мархлевськ був розташований у 13 верстах від шосе), відсутності медичної й агрономічної допомоги, браку приміщень для райвиконкому (тимчасово розташувався у будинку порцелянового заводу), сільрад, шкіл, шкільних підручників, особливо німецьких, малочисельності міліції (три співробітники на район), необхідності субсидій для розвитку району тощо. З'їзд обрав райвиконком (28 осіб), який очолив Є. Олдаковський. Серед членів першого складу Мархлевського РВК були Ф. Дзержинський, Ф. Кон та Й. Уншліхт. Почесними членами РВК, як вже зазначалося, були обрані А. Варський та С. Ланьцупський¹⁰.

1927 р. відбувся 2-й з'їзд рад Мархлевського району, на якому були присутні Т. Домбаль, Б. Скарбек, С. Лазоверт.

⁷ Див.: Мархлевский, Юлиан Юзефович (1866–1925) // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – Репринтное изд. – М., 1989. – С. 534.

⁸ Про нього докладніше див.: *Горбунов К.* Болеслав Скарбек-Шацкий (1888–1934) – маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 181-207.

⁹ *Костюшко И. И.* Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). – М., 2001. – С. 78.

¹⁰ Там само. – С. 79.

На момент створення Довбишанський польський національний район складався з 25 сілрад, 96 населених пунктів, 7 557 господарств з загальною кількістю населення 40 577 осіб, що з них поляків нараховувалося 28 336 (69,83%), українців – 8 098 (19,96%), німців – 2 805 (6,91%), євреїв – 1 319 (3,25 %); 18 осіб мешканців району репрезентували інші національності (0,05%). Відповідно до національної структури людності, з 25 сілрад району 21 була польською, 2 – українськими, 2 – німецькими¹¹.

Польське населення району мало низку характерних особливостей. На протигагу іншим теренам України й Білорусі, тут була нечисленною польська заробітчанська еміграція, сформована у різні періоди. Вона переважала хіба що серед робітників двох невеликих склозаводів й Довбишанської порцелянової фабрики. Серед місцевих поляків майже не було представників шляхти загородової, цих традиційно найбільш послідовних й затятих носіїв й творців польських національних традицій на «далеких Кресах». Згідно з даними Волинського губкому КП(б)У, поляки на теренах проектованого національного польського району склалися переважно з однорідної автотонної селянської маси, яка за різних обставин зазнала полонізації. Це були насамперед майже без винятку колишні уніати, яким у цьому віддаленому й відсталому закутку поліських боліт вдалося відбити форсований царською владою православний наступ й перетворити власні уніатські церкви на католицькі костьоли. Їхня полонізація відбулася головним чином у другій половині XIX ст., тобто за доби найгострішої русифікаційної політики¹².

Втім, «хрещений батько» національного польського району УСРР – заступник голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК Я. Саулевич¹³ висловлював дещо відмінну від керівництва Волинського губкому КП(б)У точку зору щодо генези й стратифікації (дихотомія «пани – хлопи») місцевої польської людності, фіксуючи наявність на території проектованої польської автономії шляхетських колоній й ретельно переховуваних від стороннього (особливо владного) ока в окремих місцевих родинах грамот про польське дворянське походження. За його словами, ця частина населення

¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 6, арк. 38 зв.

¹² *Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938.* – Kraków, 2014. – S. 73.

¹³ Докладніше про нього див.: *Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2007. – Вип. 34. – С. 143–176; *Його ж. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 348–414.

«спілкується доволі правильною польською мовою», звертається поміж собою на «пан/пані» й у побуті демонструє культурну вищість (дотримання етикету, чистота й охайність у помешканнях)¹⁴.

Мархлевський польський національний район на початку свого існування суттєво поступався сусіднім українським районам за рівнем економічного розвитку, не мав також й соціально-культурної бази.

9 січня 1927 р. голова Мархлевського РВК Є. Олдаковський, виступаючи на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, окреслив коло проблем польського національного району, який він очолював. Йшлося насамперед про незадовільний стан культурно-освітньої роботи серед польської людності – незначне охоплення школою учнів-поляків, перевантаженість педагогів польських шкіл: якщо в українських школах на одного учителя припадало пересічно 50 учнів, то його польський колега у Мархлевському районі мав працювати з 160 учнями. Незадовільним було й фінансування з боку Наркомосу республіки освітньої сфери Мархлевщини. Нарікання з боку голови РВК викликали технічні труднощі у функціонуванні підлеглого йому апарату райвиконкому, який мав працювати паралельно двома мовами – польською й українською. Проблемою була й дотаційність району з боку республіканських урядових структур – доповідач пропонував розробити план формування місцевої економічної бази, аби розірвати замкнене коло дотаційних обмежень й забезпечити економічне піднесення бідної на ресурси місцевості¹⁵.

Тому для створення на радянській Волині зразкового й заможного польського району центральна влада СРСР й республіканська адміністрація на прискорений розвиток Мархлевщини спрямовували поважні кошти. Упродовж десятилітнього існування національного району державні дотації на його господарський та соціально-культурний розвиток становили від 80 до 90% районного бюджету. 1929–1931 рр. цей бюджет щорічно подвоювався¹⁶.

Завдяки системним фінансовим вливанням у Мархлевську було збудовано електростанцію, налагоджено телефонний зв'язок з Житомиром, Києвом й Харковом, здано в експлуатацію водогін. 1927 р. у районі завершено спорудження сучасної лікарні, кількох нових шкільних будинків, двох клубів; 1928 р. – районного суду й міліції. Хутірський Довбиш/Мархлевськ стрімко перетворювався на сучасний районний центр. 1930 р. у ньому урочисто відкрито «зразкову

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 824, арк. 381-382.

¹⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – С. 93-96.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 528, арк. 7; спр. 535, арк. 10.

польську семирічку». Також введено в експлуатацію поштово-телеграфне відділення, нову споруду райвиконкому й Мархлевського райкому КП(б)У. Одночасно у райцентрі провадилося будівництво аптеки, кінотеатру, ветеринарного пункту, а також чотирьох кількопверхових житлових будинків для районних партійних функціонерів й службовців райвиконкому. Налагоджено було регулярне автобусне сполучення з Житомиром¹⁷. Упродовж 1930–1935 рр. у районі видавалася польськомовна газета «*Marchlewszczyzna Radziecka*» («Радянська Мархлевщина»; з 7 лютого 1934 р. /з 13/ друкувалася під назвою «*Szturmowiec Pół*» /«Штурмовик ланів»/) – орган райкому КП(б)У, райвиконкому й районного комітету незаможних селян. Наклад часопису коливався від 1 250 до 2 500 прим.¹⁸ 1926–1930 рр. Мархлевщина швидкими темпами перетворювалася на зразковий радянський національний польський район¹⁹.

Пріоритетний розвиток Мархлевщини був умотивований насамперед більшовицькими пропагандистськими потребами. Одна з найвідоміших акцій такого ґатунку, пов'язаних з досягненнями району у «соціалістичному будівництві», відбулася влітку 1929 р. Вона мала стати відповіддю на недопущення делегації «радянської Полонії» на I Всесвітній з'їзд закордонних поляків, який відбувся у Варшаві²⁰. До польського району була спрямована делегація «людей праці» з Польщі. До складу делегації «польських робітників і селян» входив, зокрема, почесний член Мархлевського райвиконкому, комуністичний посол Сейму II Речіпосполитої Станіслав Ланьцуцький²¹. Свої враження від Мархлевщини він висловив у московській «Правде»: «Мархлевський польський район на Волині справив на нас велетенське, незабутнє враження. Цей цілковито забутий й відсталий за часів царату район нині може пишатися значними досягненнями у сфері як

¹⁷ Там само, спр. 481, арк. 28; *Kupczak J. M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – Wrocław, 1994. – S. 170.

¹⁸ Докладніше див.: *Daszkiewicz J.* Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny / J. Daszkiewicz // *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966. – Т. V, з. 2. – S. 99, 103, 106, 123, 133-134.

¹⁹ *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – S. 123.

²⁰ Див. Докладніше, напр.: *Sowiecka propaganda antypolska w związku z Warszawskim Kongresem Polaków z Zagranicy* // *Sprawy Narodowościowe*. – 1929. – Nr. 3/4. – S. 537-538; *Сременко Т. І.* Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // *Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки*. – К., 1993. – Вип. 4. – С. 113-122.

²¹ Див. докладніше: *Łańcucki Stanisław* // *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: Słownik biograficzny*. – Warszawa, 2005. – Т. III: К – Ł / P. Majewski; redakcja naukowa G. Mazur. – S. 383-385.

господарській, так і культурній. Ми бачили школи, клуби, світлиці, зразково обладнаний шпиталь та ін.»²²

Піком інструментального використання Мархлевського польського національного району адміністрацією СРСР/УСРР з пропагандистською метою можна вважати 1930 р., коли відзначалося п'ятиріччя існування цієї національної адміністративно-територіальної одиниці. 28 серпня 1930 р. при ЦКНМ відбулася нарада у справі організації культпоходу до Мархлевського району з нагоди п'ятиріччя його існування. В ухвалі зібрання йшлося: «1. Враховуючи велике політичне громадське значіння п'ятирічного існування польського Мархлевського району, визнати за потрібне організувати культурний похід, присвячений п'ятирічному ювілею цього району. 2. Культпохід провести під такими гаслами: а) популяризації ленінської національної політики; б) виконання основних господарсько-політичних завдань партії та Радвлади (хлібозаготівля, осіння засівкампанія, колективізація, ліквідація куркульні як класи на базі суцільної колективізації); в) культурної революції (загальне навчання і ліквідація неписьменності) [...]»²³ Культпохід розпочався 15 вересня й тривав місяць.

У центральній та республіканській пресі з'явилися принагідні ювілейні публікації. Зокрема, дві майже ідентичні за змістом статті секретаря ВУЦВК Марка Сергійовича Василенка (1895–1937) у московському («Революция и национальности») та харківському («Радянська Україна») часописах відповідно – «Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района»²⁴ та «Польський національний район ім. Мархлевського»²⁵ – були традиційно ювілейними, але водночас у загальних рисах окреслювали ситуацію й певні здобутки п'ятирічного існування цього, «одного з багатьох» (28-ми на той час), національно-адміністративного району УСРР.

У звичному ключі більшовицької пропагандистської риторики М. Василенко стверджував: «П'ять років існування Мархлевського району – це п'ять років настирливої боротьби пролетаріату і всіх трудящих за здійснення на ділі національної політики, за культурне і господарське піднесення трудящих мас селянства. Ці п'ять років довели, що польська трудяща людність буде тепер на території УСРР зовсім за нових, відмінних умов, рівняючи до часів панування царату, свою національну культуру і ніколи не забуде тогочасної варварської політики, коли дідицько-капіталістична влада жорстоко викоринювала

²² Правда. – 1929. – 17 септября.

²³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 500, арк. 13.

²⁴ Василенко М. Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района // Революция и национальности. – 1930. – № 4/5. – С. 38-47.

²⁵ Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського // Радянська Україна. – 1930. – № 8/9. – С. 54-62.

навіть найменші спроби домогтися більш-менш вільних умов існування. Успіхи, які ми маємо в усіх галузях політичного, господарського і культурного будівництва, є наслідок глибокого розуміння бідняцько-середняцькими масами селянства тих завдань, що стоять перед ними, а також правильного розв'язання на практиці Ленінової національної політики.

Уся зовність району за ці п'ять років набрала зовсім іншого вигляду. Давнього, напівзруйнованого, що втопає в багні, задихається в тісноті містечка [Довбиш] не впізнати. Нове приміщення райвиконкому, лікарні, міліції, суду, клубу, школи-семирічки, десятки нових житлових приміщень, будівництво пішоходів, брукування вулиць, – все це піднесло містечко [Мархлевськ], що є тепер зразок майбутнього будівництва нових наших сіл»²⁶.

Автор відзначав успіхи «соціалістичного сектору» сільського господарства району, зафіксувавши на осінь 1930 р. 7% колективізованих господарств (13 % орної землі) й наголосивши у дусі сталінського «Запаморочення від успіхів»: «За проведення колективізації, надто навесні 1930 р., були по окремих селах такі «спритні колективізатори», що не хотіли вважати на специфічні особливості району і на всі сили «гналися» збільшити відсотки колективізації, ламаючи в окремих місцях ленінські принципи добровільності об'єднання селян у колгоспи [...]. Тільки завдяки втручання вищих радянських і партійних організацій і директив ЦК ВКП(б) ті перекручування, що були в галузі колективізації, усунути»²⁷. Віддавалося у статті належне й промислому поступу Мархлевщини: «Наявність на терені району чималих покладів сировини, як каолін, різна глина, пісок, кварц, сприяє розвиткові шкляної, фаянсової та порцелянової промисловості. На терені району вже є 4 заводи: в Мар'яновці та Биковці – шкляні, Мархлевському – порцеляновий і в Кам'яних Бродах – фаянсовий, де працює понад 1 600 робітників. Крім великих покладів сировини, розвиткові промисловості сприяє наявність торфу, що цілком може забезпечити паливом чинні заводи на десятки років. Тепер на торфяне паливо переведено майже цілком три заводи»²⁸.

Наголосивши на успіхах культурного будівництва у Мархлевському районі за радянської влади (антитезою слугувало ритуальне порівняння з добою царату – на цих теренах, мовляв, «було 14 костьолів і тільки 4 початкових школи»), М. Василенко констатував й суттєвий недолік у функціонуванні радянського апарату цієї польської національно-адміністративної одиниці – його «замалу колонізацію»: «В польських селах, незважаючи на те, що весь керівний склад робітників виключно поляки, більшість організацій роботу свою

²⁶ Там само. – С. 55.

²⁷ Там само. – С. 57.

²⁸ Там само. – С. 58.

провадить тільки російською або українською мовами. Та й серед сільських рад мало таких, що цілком провадять роботу польською мовою. Такий стан потребує рішучих заходів до полонізації роботи радянських та громадських організацій, а цього можна досягти, рішучіше висувачи на керівну роботу колгоспників, наймитів, бідняків і середняків та підносячи політвиховну роботу серед мас»²⁹.

Того ж року робота Мархлевського районного виконавчого комітету розглядалася Радою національностей ЦВК СРСР. У телеграмі, надісланій нею керівництву району, зокрема, зазначалося: «Рада національностей ЦВК Союзу РСР палко вітає вас із п'ятирічним ювілеєм. Наявні великі успіхи у вашій роботі на господарському і культурному фронті показують велике значення ленінської національної політики радянської влади і її правильне проведення Українським урядом»³⁰.

Незважаючи на виняткові фінансові вливання у «радянську Мархлевщину», ставлення польського населення регіону (та й УСРР у цілому) до радянського режиму залишалося приховано нелояльним. До свіжої ще пам'яті про антипольську політику більшовиків під час війни 1920 р. долучилася примусова атеїзація населення й, зокрема, системні утиски римо-католицької церкви та її духовенства (на території району усі костьоли й каплиці РКЦ були зачинені, нечисленні ксьондзи – репресовані). Форсована колективізація (попри усі вербальні маневри Кремля) й пов'язаний з нею злочинний Голодомор 1932–1933 рр. не додали симпатій владі. У свою чергу, украй повільні темпи колективізації аграрного сектора району, чому місцеве селянство чинило відвертий й латентний опір, давали підстави владі закидати полякам-хуторянам Мархлевщини нелояльне ставлення до «генеральної лінії партії».

Впливали й складні, а іноді й неприховано ворожі взаємовідносини між СРСР та II Річчюпосполитою: упродовж ледь не усіх 1930-х років Кремль вважав Польщу головним ймовірним противником, який ледь не щопівроку готувався здійснити агресію проти «батьківщини трудящих» й анексувати її «невід'ємну складову» – УСРР. Міфічна «польська загроза» й віртуальна «польська агентура» усередині УСРР/СРСР набули в уяві Й. Сталіна маніакально-гіпертрофованого вигляду. 11 серпня 1932 р. у листі до Л. Кагановича Й. Сталін виразно окреслив своє бачення теми «польського шпигунства» й «агентури Пилсудського» у радянській Україні й пов'язаних з цим загроз для режиму: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет,

²⁹ Там само. – С. 61.

³⁰ Приветствие Совета национальностей к пятилетнему юбилею польского Мархлевского района УССР // Революция и национальности. – 1930. – № 6. – С. 136.

и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии [...] обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне партии), *против* партии [...]»³¹.

У відповідь на замовлення кремлівського господаря ГПУ-НКВД сфабрикували справу так званої «Польської Організації Військової» («ПОВ»), запозичивши назву у реальної організації доби Першої світової війни, яка припинила своє існування 1921–1922 рр. Обвинувачення у приналежності до «ПОВ» з 1933 р. й до кінця десятиліття стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності СРСР/УСРР й, зокрема, населення й урядовців Мархлевського польського району³².

Форсована примусова колективізація, розкуркулення й початок Голодомору 1932–1933 рр. спричинили таке явище, коли у західному прикордонні УСРР, зокрема у польському Мархлевському й сусідньому з ним німецькому Пулинському районах, вже восени 1932 р. системного характеру набувають спроби селянства залишити місця свого постійного проживання й виїхати на Південь України, у Донбас або й за межі республіки у пошуках більш придатних для життя регіонів СРСР.

Так, у січні 1933 р. заступник Голови ОДПУ В. А. Балицький констатував «масовий виїзд селян з села, головним чином Харківської, Одеської, Київської, частково Чернігівської областей», що розпочався наприкінці грудня 1932 р. Лише по Київській області такий виїзд був зафіксований у 27 районах, 437 селах. За чекістськими даними, виїхало з Київщини 6 576 осіб (усього по вищезгаданих областях УСРР втекло з села – 31 693 одинаки, 2 789 родин)³³. 22 січня 1933 р. була підписана директива ЦК ВКП(б) й РНК СРСР щодо попередження масового виїзду голодуючих селян: «До ЦК ВКП й Раднаркому дійшли

³¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М., 2001. – С. 274.

³² Рубльов О. С. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УСРС, 1920–1930-ті роки // Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: Збірник документів та матеріалів. – К., 2011. – С. 11-12.

³³ Записка Г. Е. Прокофьева И. В. Сталину о проводимых мероприятиях по борьбе с массовыми выездами из Украины и СКК с приложением записок Е. Г. Евдокимова и В. А. Балицкого, 23 января 1933 г. // Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М., 2003. – С. 393-394.

відомості, що на Кубані й Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» у ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП й Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України минулого року, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації [...] проти колгоспів й загалом проти Радянської влади. Минулого року партійні, радянські й чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. Цього року не може бути допущено повторення минулорічної помилки». ЦК КП(б)У, РНК УСРР й репресивно-чекістський апарат республіки зобов'язувалися «не допускати масового виїзду селян з України до інших країв»³⁴. Для «попередження масового виїзду з України, Північного Кавказу й Білорусії» транспортні органи ОГПУ влаштували на залізницях заслони й оперативно-пошукові групи, які виловлювали утікачів й повертали їх до місць постійного проживання³⁵.

Втім, адміністративно-репресивні заходи не дали стовідсоткового результату, й сільське населення «зразкових» національних районів західного прикордоння УСРР продовжувало залишати їхню територію. Так, 29 березня 1934 р. заступник голови ГПУ УСРР З. Б. Кацнельсон адресував секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіюру й П. П. Постишеву спеціальне повідомлення «Про масові виїзди на Південь німців-колоністів на Волині». Воно починалося з констатації явища, яке набуло системного й масового характеру і серйозно дискредитувало владу: «За останній час серед німців-колоністів на Волині (Київська область) у Пулинському, Черняхівському й Мархлевському районах спостерігається потяг до переселення у південну частину України [...]. Внаслідок поширення провокаційних чуток, частина німців-колоністів разом з родинами і майном виїздить на станцію Житомир. На станції Житомир мав місце випадок, коли накопичилося понад 200 осіб, які придбали у касі залізниці квитки на право проїзду у потягах, що проходять [...]. Відмічений факт, коли переселенці намагалися затримати потяги, що проходять, стаючи на залізничну колію з вигуками «Ріжте наших дітей!» тощо. Вжитими заходами ця демонстрація була ліквідована [...]»³⁶

³⁴ Директива ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян, 22 января 1933 г. // Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – С. 391.

³⁵ Докладная записка Г. Г. Ягоды И. В. Сталину и В. М. Молотову о пресечении массовых выездов из УССР, Северо-Кавказского края и БССР, 2 февраля 1933 г. // Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – С. 398-399.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 74–75.

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У для з'ясування причин «стихійного переселення» колгоспників й одноосібних господарств з Пулинського району констатувала (квітень 1934 р.): «З 1 серпня 1933 р. розпочалася масова втеча з району, головним чином до Таврії, Херсонщини [...]. З 1 серпня [1933 р.] по 15 березня 1934 р. втекло з загальної кількості понад 6 000 господарств – 826 господарств (537 одноосібних + 289 колгоспних), тобто близько 14% усіх господарств. Загальна кількість тих, що вийшли з району, ще більша (1 045 господарств), бо частина вийшла внаслідок паспортизації».

Загалом потайки втікло з Пулинського району 18 % одноосібних й 12 % колгоспних господарств. Факти еміграції мали місце не лише у німецьких сільрадах (на які припадає найбільший відсоток), а й в українських й польських. Втеча набувала в окремих сільрадах катастрофічний характер [...]. Немає жодної сільради, де тією чи іншою мірою не мало місце втеча»³⁷. Аналогічною була ситуація й у сусідньому польському Мархлевському районі.

Ревізори від ЦК КП(б)У у своєму звіті остерігалися називати справжню причину масової еміграції німецького й польського населення з західного прикордоння УСРР – національних німецького Пулинського й польського Мархлевського районів – форсовану колективізацію, brutальне «розкуркулення» й конфіскацію майна господарської частини села, штучний Голодомор 1932–1933 рр. Натомість у документації партійних органів звично використовувався традиційний ефемізм – «великий прорив у колгоспах», містилися посилення на «надзвичайну засміченість колгоспів відверто куркульськими елементами», «свідому фашистську діяльність гітлерівських, пілсудчиківських і петлюрівських елементів й агентів», слабкість керівних партійних й радянських кадрів цих районів³⁸.

Відтак німецьке й польське населення західного прикордоння УСРР чимдалі більше розглядалося компартійним керівництвом республіки як нелояльне у своїй масі. Адекватною відповіддю на цей виклик тоталітарний режим вважав лише репресивні заходи – систематичні кампанії по «очищенню» прикордонної смуги від «контрреволюційного» й «антирадянського елемента», яким, мовляв, були особливо «вражені» прикордонні національні райони, й, з іншого боку – доприселення або й заселення на місце депортованих поляків й німців перевірених й стовідсотково лояльних «колгоспників-ударників», родин демобілізованих червоноармійців тощо (переважно українців і росіян). Такі заходи режиму, зрештою, розмивали навіть значною мірою формально-декоративний «національний» польський й німецький характер Мархлевського й Пулинського районів й невдовзі зумовили владну ліквідацію цих національних адміністративно-те-

³⁷ Там само, арк. 57.

³⁸ Там само, арк. 57-58.

риторіальних одиниць. Характерно, наприклад, що 9 квітня 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про школи в прикордонних районах», дав доручення культпропвідділу ЦК «внести пропозиції про реорганізацію ряду німецьких та польських шкіл в прикордонних районах в українські з польськими та німецькими групами в зв'язку з змінами в складі населення (внаслідок заходів в прикордонних районах по виселенню та доприселенню)»³⁹.

Серед чинників, які вплинули на рішення Кремля щодо припинення існування «польського радянського Пьемонту», слід також згадати чергове погіршення польсько-радянських міждержавних відносин, викликане підписанням у січні 1934 р. польсько-німецького пакту про ненапад⁴⁰. Конфронтаційного характеру практично синхронно набули й радянсько-німецькі відносини – після приходу до влади у Німеччині НСДАП. Зміни геополітичної ситуації вплинули й на внутрішню політику кремлівського режиму щодо польського й німецького населення СРСР та їхніх національно-адміністративних одиниць, насамперед розташованих у західному прикордонні Радянського Союзу.

7 грудня 1934 р. ЦК ВКП(б) адресував закритого листа республіканській партійній верхівці Києва й Мінська під назвою «Про ситуацію у польських районах України й Білорусі». Йшлося відповідно про Мархлевський й Дзержинський (БСРР) національні райони. Республіканському керівництву «пропонувалося» припинити подальшу розбудову польської автономії у прикордонній смузі (що мала стати ареною бойових дій у випадку нового польсько-радянського конфлікту), вжити заходів щодо українізації й білорусизації території й апарату цих районів, який мав бути зміцнений «перевіренними кадрами». В той же час органам НКВС «рекомендувалося» здійснити арешти й висилку «контрреволюційних елементів». Під час редагування листа Й. Сталін зробив деякі правки у його тексті. У первісному варіанті НКВД СРСР давав вказівку засуджувати до розстрілу «запеклих керівників антирадянської роботи». Втім, з огляду, з одного боку, на ймовірні дипломатичні ускладнення з Польщею й Німеччиною й вірогідність розгортання неконтрольованої компанійщини та перегинів республіканських й місцевих урядовців – з іншого, Й. Сталін викреслив цей пункт, замінивши його на «судити на загальних підставах без будь-якого послаблення»⁴¹. Синхронно з Кремля до Києва надійшла аналогічна директива щодо німецьких районів республіки (йшлося насамперед про прикордонний Пулинський німецький національний район).

³⁹ Там само, оп. 7, спр. 383, арк. 1.

⁴⁰ *Gregorowicz S. Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935*. – Wrocław, 1982. – S. 159.

⁴¹ *Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.* / В. Хаустов, Л. Самуэльсон. – М., 2009. – С. 49-50; *Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938*. – S. 247-248.

9 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про німецькі райони» (на підставі шифрованої телеграми з ЦК ВКП(б) № 513/ш). На виконання директив Кремля щодо репресивних заходів у німецьких районах створювалася комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим, до якої входили також П. П. Любченко, Й. Е. Якір й В. А. Балицький. Комісії із залученням секретарів обкомів тих областей, де були німецькі райони, доручалося «ретельно проглянути усі німецькі райони для визначення необхідних заходів, що впливають з телеграми ЦК ВКП(б), у кожному районі й сільраді». Комісія упродовж тижня мала ретельно перевірити керівний склад цих районів, а також їхню шкільну мережу. Аналогічну роботу мала провести ця ж комісія й щодо польських районів і сільрад. Цим же рішенням обкоми партії зобов'язувалися надіслати до німецьких й польських районів керівних працівників обкомів для «роз'яснення населенню, що радянська влада не стерпить якнайменших спроб антирадянської діяльності або агітації й не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в СРСР або вишле усіх осіб, які ставляться нелояльно до радянської влади, у віддалені місцевості СРСР»⁴².

20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «Про переселення з прикордонних районів», яким передбачався комплекс заходів зі «зміцнення прикордонної смуги». Зокрема, райони й села з польським та німецьким населенням у першу чергу мали бути «очищені» від «неблагонадійного й антирадянського елементу» – планувалося «лінією НКВД» вислати на Північ близько 2 тис. господарств.

21 січня 1935 р. «хрещений батько» Мархлевського району, а на той момент заарештований й звинувачений у приналежності до «ПОВ» Я. Саулевич дав розгорнуту відповідь на питання слідчого: «За чиєю ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?». Відповідь ув'язненого була поєднанням правдивих відомостей реальної історії створення цієї польської адміністративно-територіальної одиниці й активної участі самого ув'язненого у цій урядовій акції, яка вписувалася у загальне річище більшовицької «коренізації», а відтак й «полонізації» асимільованого чи напівасимільованого польського етносу Правобережної України, з напівправдою й відвертою фальсифікацією у бажаному для слідства «контрреволюційному» забарвленні: «Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району [...] належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва «ПОВ» [...]. Я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва «ПОВ», створити широкую базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього –

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 23, арк. 170-171.

проведення великої націоналістичної роботи щодо полонізації польського населення, я вирішив адміністративно об'єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що, за відповідного насадження членів «ПОВ» на керівні посади управління районом, можна буде на усю широчінь проводити у життя завдання «ПОВ». Склавши відповідний проект, я його запропонував керівництву «ПОВ» в особі Скарбека, Вишневського, Політура й Теодора [...]. Проект цей був докладно обговорений [...] й схвалений.

Керівництво «ПОВ» доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку, наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України⁴³.

8 червня 1935 р. Спецколегією Київського обласного суду Я. Саулевич був засуджений до десяти років таборів «віддалених місць СРСР»⁴⁴.

Й надалі тривали «оперативно-чекістські заходи» щодо репресування й дискредитації чинної й вже колишньої компартійної номенклатури Мархлевського польського національного району, а відтак – й делегітимації цієї національно-адміністративної одиниці з її подальшою ліквідацією.

11 лютого 1935 р. у Москві ГУГБ НКВД СРСР за обвинуваченням у приналежності до «ПОВ» був затриманий один із столичних кербудів Адам Якович Калиновський, колишній (1927–1928) секретар Мархлевського райкому КП(б)У.

17 лютого 1935 р. уповноважений комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) по Київській області Рубенов підписав постанову «Про керівних працівників Мархлевського району», яка звучала вироком очільникам цієї національної адміністративно-територіальної одиниці: «Розслідуванням партійного Контролю встановлено, що керівні працівники Мархлевського району – колишній секретар Райкому КП(б)У МАРЧЕВСЬКИЙ Б. Я., заст. секретаря Райкому ГЕЙНЕ С. Й. й голова Райвиконкому АДАМЧИК М. І., працюючи у прикордонному національному польському районі, втратили класову революційну пильність й на ділі були знаряддям у руках класово ворожих елементів, які підривали господарство району»⁴⁵. У документі наголошувалося «викривлення національної політики партії» з боку компартійного

⁴³ Цит. за: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років. – С. 159-160.

⁴⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 67312-ФП, арк. 250-250 зв. (далі – ГДА СБ України).

⁴⁵ U pełnomocnika Komisji Kontroli Partyjnej przy KC WKP(b) na obwód Kijowski // Sierp (Kijów). – 1935. – 28 lutego. – Nr. 28. – S. 2; ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71168-ФП, арк. 27.

керівництва Мархлевського району, якому закидалася «куркульська політика» й провалення «усіх найважливіших господарсько-політичних кампаній», «засміченість» району «контрреволюційним куркульським елементом». Відтак керівна трійка національного польського району позбувалася не лише номенклатурних посад, а й партійних квитків. Тим же рішенням з посади директора Мархлевської МТС було знято Дорохова, а питання щодо партійності низки інших членів районної партійної організації мало з'ясувати розслідування КПК⁴⁶.

Парадокс ситуації полягав у тому, що ще 4 січня 1935 р. той самий М. Адамчик на шпальтах московської «Трубуны Radzieckiej» рапортував про «остаточне подолання» у районі «опору куркулів й польських націонал-фашистів» й колективізування 59,3% селянських господарств Мархлевщини⁴⁷.

У червневому номері 1935 р. московського журналу «Револуция и национальности», органу Ради національностей ЦВК рад СРСР, було вміщено статтю завідувача нацменвідділу ЦВК УСРР (спадкоємця колишньої ЦКНМ) Д. Маца «На високом подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины» («На високому піднесенні: Про роботу серед національних меншин України»)⁴⁸. Своєю назвою й тональністю стаття доводила правильність курсу «ленінсько-сталінської національної політики» й не містила, здавалося б, жодних виразних вказівок на загрозу існуванню Мархлевського польського й Пулинського німецького національних районів.

У статті стверджувалося (у контексті зростання районів інших нацменшин УСРР), що у Мархлевському районі на 1 січня 1934 р. було 32 молочних ферми, 14 свинарських й 8 вівчарських, а на 1 березня 1935 р. кількість молочних ферм зросла до 48, свинарських – 16, вівчарських – 11. Якщо більшість районів національних меншин були аграрними з незначною промисловістю, то натомість ставився у приклад Мархлевський район, у якому на базі місцевої сировини дістала значного розвитку скляна, порцелянова й фаянсова промисловість, зосереджена на 4 заводах: «Заводи Мархлевщини, які до революції являли собою дрібні напівкустарні підприємства, за часи радянської влади докорінно реконструйовані, механізовані, електрифіковані, й випуск продукції цих заводів збільшився у декілька разів, хоча виробнича потужність заводів ще повністю не використовується»⁴⁹.

⁴⁶ Marchlewszczyzna musi być godna imienia Marchlewskiego // Sierp. – 1935. – № 29. – S. 4.

⁴⁷ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938. – S. 248.

⁴⁸ Мац Д. На високом подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Револуция и национальности. – 1935. – № 6 (64). – Июнь. – С. 56-63.

⁴⁹ Там само. – С. 59.

У публікації Д. Маца у звичному пропагандистському стилі подавалися цифри зростання шкільної й культурно-освітньої мережі Мархлевщини. Наголошувалося, що бюджет польського району за сім років зріс удесятеро (1927 р. – 210 тис. руб., 1934 р. – 2 млн 184 тис. руб.), щоправда, не уточнюючи, якою за цей період була інфляція⁵⁰. До негативних сигналів з життя Мархлевського району, наведених у статті, слід зарахувати низький відсоток колективізації по району (69 %) у порівнянні з майже стовідсотковими показниками по інших районах (щоправда, у німецькому Пулинському районі він був ще меншим – 61,3%): «У ряді сіл Мархлевського й Пулинського районів колективізація перебуває на винятково низькому рівні»⁵¹. До недоліків було зараховано й плинність керівних працівників національних районів. Якщо в окремих з них голови сільрад у період між виборами змінювалися по 6–8 разів, то у Адамовецькій сільраді Мархлевського району лише 1934 р. змінилося 4 голови⁵². Очевидно, автор не з'ясував, що причиною такого явища були постійні виключення з партії й арешти низових керівників.

Тим часом 13 липня 1935 р. у Києві був заарештований відповідальний секретар Паливної комісії при РНК УСРР Євген Олдаковський – колишній голова оргкомітету й перший голова райвиконкому Мархлевського польського національного району (1925–1927); 15 серпня у Тюмені, куди виїхав у пошуках роботи, був затриманий Станіслав Клеєр-Гейне, колишній заступник секретаря Мархлевського райкому КП(б)У; 17 серпня за ґратами опинився Станіслав Май – секретар парткому Польського педагогічного інституту у Києві, колишній завідувач польської секції Волинської губнаросвіти й інспектор польських шкіл Волинської окрнаросвіти; 28 серпня арештували Болеслава Беганського – колишнього завідувача відділу народної освіти Мархлевського РВК. Ув'язнених УГБ НКВД УСРР примусило давати свідчення у сфабрикованій «справі» так званого «Волинського центру «ПОВ»»⁵³.

Спираючись на фальшиві інформації й репресивну «статистику» республіканського НКВД, 26 липня 1935 р. голова київського облвиконкому М. С. Василенко й секретар київського обкому КП(б)У М. М. Налімов адресували меморандум секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Постишеву, в якому стверджували, що «Мархлевський національно-польський район Київської області є одним

⁵⁰ Там само. – С. 60-61.

⁵¹ Там само. – С. 57, 59.

⁵² Там само. – С. 63.

⁵³ Докладніше див.: Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. С. Рубльов, В. Ф. Репринцев // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 128-130, 140-141, 150.

з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом». У документі повідомлялося, що навесні поточного року (відповідно по ухвали ЦК КП(б)У) до східних районів УСРР з «радянської Мархлевщини» було переселено 1 188 господарств «ненадійних елементів»; їх замінили 754 родини «перевічених колгоспників-ударників» з південних районів Київщини. Однак, як наголошували очільники столичної області, вжитих заходів виявилось недостатньо для «очищення» району від «антирадянських елементів», адже, мовляв, спеціальна перевірка виявила значні залишки колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, колишніх контрабандистів, осіб, пов'язаних з викритими раніше «шпигунськими організаціями», колишніх куркулів, «польських шовіністичних і націоналістичних елементів». Відтак керівники області просили санкції ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей УСРР 300 родин «ненадійних елементів», а 50 господарств найнебезпечніших «антирадянщиків» взагалі пропонувалося заслати до віддалених місцевостей СРСР⁵⁴.

31 липня 1935 р., менше ніж через тиждень після вищезгаданого меморандума Василенка – Налімова, сталінський намісник в УСРР – другий секретар ЦК КП(б)У й одночасно перший секретар київського обкому КП(б)У П. П. Постишев адресував майже ідентичну за змістом доповідну записку на ім'я Й. Сталіна. У першому абзаці документа, щоправда, містилися певні додаткові деталі – наголошувалося, що район не лише прикордонний, а й «вважається національним польським районом», тобто піддавався сумніву національний характер цієї адміністративної одиниці: «Мархлевський (прикордонний) район Київської області, що вважається національним польським районом, був найбільш засміченим районом антирадянськими й контрреволюційними елементами»⁵⁵. Далі містилося прохання санкціонувати заходи щодо «додаткового очищення» й «зміцнення» Мархлевського району, ідентичні меморандуму від 26 липня 1935 р.⁵⁶ Прикметно, що принаймні на кінець липня 1935 р. про ліквідацію Мархлевського району не йшлося – у всякому разі на рівні ЦК КП(б)У.

8 серпня 1935 р. ув'язнений Є. Олдаковський, відповідаючи на запитання, чим керувалася «ПОВ» у своєму прагненні створити польський національний район, так умотивовував це бажання: «Керівництво «ПОВ» використало національну політику партії для створення зовні національного району у відповідності до партійних

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 396, арк. 166-167; Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 127-128.

⁵⁵ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – С. 682.

⁵⁶ Там само.

настанов, фактично ж наповнивши це націоналістичним змістом. «ПОВ» створенням польського національного району намагалася створити плацдарм для розгортання своєї націоналістичної роботи на Україні [...]. Мархлевський район розташований поблизу польського кордону й лежить на головній магістралі у напрямку Житомира й Києва.

Цілком зрозуміло, що на випадок воєнних ускладнень з Польщею район, маючи згуртовані націоналістичні кадри, мав відіграти певну роль»⁵⁷.

15 серпня 1935 р. з'явилося друком останнє число (№ 663) найстаршої, яка видавалася упродовж шести років, польської районної газети у Мархлевську – «Szturmowiec Pól». 17 серпня 1935 р. Мархлевський райком КП(б)У ухвалив лаконічне рішення «Про зміну назви районної газети «Szturmowiec Pól» » такого змісту: «Назву районної газети «Szturmowiec Pól» змінити на «За більшовицький наступ» »⁵⁸. Деполонізація «районки» з одночасним переведенням її на друкування українською мовою побіжно засвідчувала, що республіканське компартійне керівництво (за згодою чи навіть безпосередньою вказівкою Кремля) вже вирішило долю цієї польської національно-адміністративної одиниці.

17 серпня 1935 р. члени політбюро ЦК КП(б)У опитуванням (тобто без безпосереднього розгляду й обговорення) ухвалили постанову ЦК «Про Мархлевський і Пулинський райони». Згідно з цим документом, польський Мархлевський й німецький Пулинський райони Київської області розформовувалися «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»⁵⁹. Територія розформованих районів фрагментами (окремими сільрадами) передавалася Баранівському, Баришівському, Володимир-Волинському, Житомирському, Новоград-Волинському й Черняхівському районам, а також новоствореному Червоноармійському району з центром у Пуліні (перейменованому на Червоноармійське)⁶⁰. Мархлевську поверталася попередня назва – Довбиш. По суті ж члени республіканського політбюро слухняно виконували вказівки Кремля щодо «очищення» західного прикордоння УСРР від «непевної» польської й німецької людності, а відповідне репресивне умотивування щодо необхідності «санації» цих територій від «контрреволюційних елементів» й потреби ліквідації національних районів у прикордонній смузі забезпечувало НКВД УСРР.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 278, арк. 21-21 зв.

⁵⁸ *Daszkiewicz J.* Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny. – S. 106.

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 132.

⁶⁰ Там само, арк. 132-133.

Рішення республіканського політбюро звично було доведене до кремлівського керівництва – ініціатора «санації» західного прикордоння СРСР. 13 вересня 1935 р. Л. Каганович листовно інформував Й. Сталіна, який перебував у відпустці: «Українці прислали проект постанови щодо розформування Мархлевського й Пулинського районів (польського й німецького). Я пам'ятаю, що ви, схваливши це, все ж зазначили, здається, щоби це не виглядало розформуванням й щоби найменування Мархлевського не скасовувати. Надсилаю вам цей проект й прошу повідомити, чи правильно я вас тоді зрозумів, щоби внести відповідні зміни до проекту [...]»⁶¹ Кремлівський диктатор погодився з проектом й не наполягав на збереженні найменування Мархлевського – тим більше, що вже колишній польський національно-адміністративний район втрачав свою територіальну цілісність й розчинявся у сусідніх «анациональних» районах. Одначе вищезгадана фраза у листі Л. Кагановича до його кремлівського патрона від 13 вересня («я пам'ятаю, що ви, схваливши це») зайвий раз засвідчує причетність Й. Сталіна до планів ліквідації «радянської Мархлевщини».

З жовтня 1935 р. політичне рішення ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У легалізували «у радянському порядку» – постанову з аналогічною назвою («Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області») та ідентичним постанові ЦК КП(б)У від 17 серпня змістом ухвалила президія ВУЦВК⁶².

Своєрідною епітафією розформованому національному району став перший том статистичного довідника «Райони УСРР», який був підготовлений Управлінням народногосподарського обліку УСРР за редакцією О. М. Асаткіна. Книга була здана до виробництва 9 квітня 1936 р. й випущена з друку тритисячним накладом 29 квітня того ж року. У виданні подано відомості про «Мархлевський район Новоград-Волинського округу Київської області», щоправда, із застереженням, що за постановою ЦВК УСРР Мархлевський район розформовано, а тому «відомості на 1/І 1936 р. по району не подано»⁶³. Зафіксовані у томі відомості про Мархлевський район подано станом на 1 січня – 15 квітня – 1 травня 1935 р.

Отже, у «Районах УСРР» зафіксована територія Мархлевського району – 88,9 тис. га (889 км²), в тому числі орної землі – 33 462 га, лісів – 24 903 га. Населення району на момент ліквідації складало 55 301 особу, з яких 3 431 мешкали у райцентрі – Мархлевську, від

⁶¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М., 2001. – С. 565.

⁶² Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 55-56; Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938. – S. 249.

⁶³ Райони УСРР / Управління народногосподарського обліку УСРР. – К., 1936. – Т. 1: Статистичний довідник. – С. 198-199.

якого до найближчої залізничної станції (Новоград-Волинський Південно-Західної залізниці) було 48 км. У районі нараховувалося 40 сільрад. Бюджет району на 1935 р. передбачав 3 млн 23 тис. руб., з яких на соціально-культурні заходи планувалося витратити 2 млн 130 тис. руб.⁶⁴ Промисловість польського району складалася з 9 підприємств різної підпорядкованості, на яких працювало 1 760 робітників; у ньому нараховувалося 79 торговельних точок, з них 77 магазинів й, зокрема, Мархлевський районний універмаг; діяло також 2 колгоспних базари. Працювало 89 шкіл (1 повна середня, 32 неповні середні й 56 початкових) з загальною кількістю учнів 7 053; функціонував також технікум (77 студентів) й 2 робітфаки (145 слухачів); працювало 10 бібліотек й 25 клубів, стаціонарний кінотеатр. Потреби охорони здоров'я населення забезпечували поліклініка, 2 лікарні (на 60 ліжок), 5 амбулаторій, диспансер, 3 фельдшерських пункти й 2 аптеки. Медичний персонал району складався з 8 лікарів й 30 працівників середнього медперсоналу⁶⁵.

У другій половині 1930-х рр. радянська національна політика знову зазнала радикальних змін. Консолідація сталінського режиму характеризувалася велетенським зростанням ступеня централізації партійного й державного апарату. Це спричинило також значне обмеження прав численних національних меншостей й навіть ліквідацію національно-адміністративних утворень окремих народів. Втім, навіть на цьому тлі державна політика щодо польського населення мала особливий характер. Польську автономію в Україні ліквідовано тоді, коли системи автономій інших меншин розвивалися доволі успішно й засадничо нічого нібито не передрікало їм повторення долі поляків. Характерно, що тоді, коли доля Мархлевського польського національного району вже була передрішена, 17 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про 10-річчя Коларівського [болгарського] району», визнавши «необхідним відзначити 10-ліття Коларівського (національного) району Дніпропетровської області». Району виділялося 30 тис. руб. з резервного фонду РНК УСРР, дарувалася легкова машина, а президія ЦВК УСРР мала заслухати звітну доповідь Коларівського РВК⁶⁶. У вересні 1936 р., через рік після ліквідації Мархлевщини, в УСРР все ще існували 24 національних райони (9 російських, 7 німецьких /8-й – Пулинський – був втрачений синхронно з Мархлевським/, 4 болгарських, 2 єврейських і 2 грецьких).

Свідчило це, безперечно, що зміна політики щодо поляків в СРСР попереджала зміну генеральної лінії ВКП(б) у національному питанні й, можливо, була передвісником такої зміни. Можна навіть висловити припущення, що владна невдача з полонізаційним експери-

⁶⁴ Там само. – С. 198.

⁶⁵ Там само. – С. 199.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 394, арк. 83.

ментом стала однією з причин загальної зміни національної політики режиму. Було це безпосередньою реакцією на цілковиту поразку спроб прищеплення польській людині «соціалістичного» світогляду й створення на теренах УСРР/СРСР лояльного автономного польського суспільства, яке б функціонувало на засадах радянського тоталітарного режиму й було б викликом/антитезою «буржуазно-поміщицькій», «фашистській Польщі».

Буквально напередодні розпаду Радянського Союзу було реабілітовано очільників так званого «Волинського центру «ПОВ»» – Є. Олдаковського, Б. Беганського, А. Калиновського й С. Мая, партійних і радянських функціонерів Мархлевського польського району. Засуджені Військовим трибуналом КВО 15–17 лютого 1936 р. до страти (Є. Олдаковський, Б. Беганський, С. Май) й десятирічного покарання у таборах (А. Калиновський), усі вони після «пом'якшення» покарання Військовою колегією Верховного Суду СРСР 7 квітня 1936 р. (розстріл замінено десятьма роками таборів) були спрямовані до далекосхідних таборів СРСР, де й загинули за нез'ясованих обставин⁶⁷. Усі вони були реабілітовані за висновком Прокуратури СРСР від 13 серпня 1991 р. на підставі ст. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. «Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років»⁶⁸.

Тоді ж, дещо несподівано, було «реабілітовано» й Мархлевський польський національний район. У тому ж рішенні Прокуратури СРСР стверджувалося: «Встановлено, що Мархлевський національний польський район організовувався за рішенням республіканських й союзних органів. Доказів того, що у районі провадилася націоналістична робота, крім загальних показів обвинувачуваних, немає»⁶⁹.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68505-ФП, т. 5, арк. 867-871.

⁶⁸ Там само, арк. 895-899.

⁶⁹ Там само, арк. 897 зв.